

MİMAR SİNAN'IN ŞEHİRCİ YÖNÜ

Prof.Dr.Zeynep AHUNBAY

Bilindiği gibi, 19.yüzyıla kadar Osmanlı kentlerinin gelişim doğrultusunu belirlemek için imar planları ya da projelerinden yararlanılmamıştır. Osmanlı kentleri gelişmelerini çoğu kez daha önce varolan yerleşmelerin üzerinde veya hemen yanında plansız olarak sürdürmüşlerdir. Antik kentlerin “kültürel varlık” olarak yeni yapılanma içinde korunması gibi çağdaş dünya için geçerli olan kaygılar da bu dönemde görülmemektedir. Mevcut yapılar fethedenlerin istek ve gereksinimlerine, politik ya da simgesel amaçlarına göre uyarlanarak kullanılmış; ya da yıkılarak yerlerine yenileri yapılmıştır.

Mimar Sinan'ın 16.yüzyıl Osmanlı devleti sınırları içindeki çalışmalarını bugünkü anlamda şehir planlama kapsamında ele almak, gelişimini baştan sona tasarladığı bir yerleşme olmadığı için söz konusu olamaz. Sinan'ın uygulamaları ancak büyük alanlar üzerine yerleşen, çevrelerine uyan veya çevrenin biçimlenmesini yönlendiren, odak oluşturan

kentsel öğeler tasarımıyla kent planlama kapsamında ele alınıp irdelenebilir. 16.yüzyılın güçlü ekonomik dinamiği çerçevesinde büyük etkinlik gösteren Mimar Sinan'ın gerçekleştirdiği projeleri de kentsel tasarım yerine ‘*siti planlama*’ olarak nitelemek daha doğrudur. Sinan'ın Osmanlı kent tasarımıındaki rolünü, çevrenin oluşumuna katkılarını anlayabilmek ve değerlendirmek için 16.yüzyılda kentle ilgili kararların nasıl alındığına ve uygulamaya konulduğuna bakmakta yarar vardır.

Osmanlılarda kent kadı tarafından yönetilirdi. Devletin başkenti olan İstanbul'da kadılık kurumu diğer Osmanlı kentlerinden daha farklı çalışıyordu. İstanbul kadısı sultana danışarak hareket ederdi. A.Refik tarafından yayınlanan *16.Yüzyılda İstanbul Hayatı* adlı yapıtta, bu durumu açıklayan birçok belge yer almaktadır¹. Diğer Osmanlı kentlerindeki kadılar ise, karar verirken bağımsız olabiliyorlardı. Pa-

1 A.Refik, “Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)”, Devlet Basımevi, İstanbul 1935.

dişahın yaptırdığı binaların tasarımı ve her türlü yapı etkinliğinin denetiminden Hassa Mimarlar Ocağı sorumluydu². Mimarbaşının görevleri arasında yapı malzemeleriyle ilgili standartların, işçi gündeliklerinin, anıtların restorasyonu ve mimarların mesleki denetimi konuları bulunuyordu³. Ser Mimâran-ı Hassa olarak Sinan bugün kentlerin bayındırlık ve belediye hizmetleri arasında sayılabilecek işlerle de meşgul oluyordu. Bunlar,

* *Yapım etkinliğinin denetimi,*

* *Uygun olmayan yapıların yıkımı⁴,*

* *Kent yollarının yapımı ve bakımı⁵,*

* *Köprü yapımı,*

* *Kente su sağlanması⁶,*

* *Kanalizasyonun denetimi⁷,*

olarak sıralanmaktadır.

Sorunlar ortaya çıktıkça Mimar Sinan Divan-ı Hümayun'a bir dilekçeyle başvurmakta⁸; konu incelenip karara bağlandığında, sultanın görüşü kadıya bildirilmekte ve uygulamaya konulması istenmekteydi. Sultan tarafından irade edilen fermanlarda, emirlerin yerine getirilmesinden kadı ve başmimarın birlikte sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır⁹.

Osmanlı yönetiminin zirvesinde bulunan sultan, kentin gereksinimleriyle ilgili büyük projelerin başlatılmasında etkin bir role sahipti. Tezkiretü'l-Bünyan'da şair Sai, Sinan'ın ağzından Kırkçeşme Suyolları, Süleymaniye Külliyesi ve Büyükçekmece Köprüsü gibi büyük projelerin başlatılmasında Kânûnî Sultan Süleyman'ın etkin rolünü anlatmaktadır.

20.yüzyılda yaşayan kişiler olarak, kentle ilgili konularda yetkili olan sultanların bu alanda ne denli bilgili ve duyarlı olduklarını merak etmekteyiz. Acaba sultanlara göre sağlıklı, düzenli bir kentsel çevre kavramı, tanımı nasıldı? Ne yazık ki bu konuda çok az belgeye ulaşılabiliyor. Fermanlar kısa, öz ve sonuçta sultanın düşünce yapısını çok iyi açıklayamıyor. Gerçekte sultanlar konulardan kadı veya mimarbaşı aracılığıyla haberdar oluyordu. Dolayısıyla dilekçelerde bir ölçüde kadı'nın veya mimarbaşının kişisel görüşü, deneyim ve bilgisi de sultana aktarılıyordu. Sultanın kentle ilgili konularda doğrudan kendi kişisel görüşünü yargısını geliştirerek ifade ettiği durumların sayısı sınırlıdır.

Sultan II.Selim'in kentsel çevre konusundaki eğilimlerini Eski İmaret ve Ayasofya çevresinin temizlenmesiyle ilgili yazışmalara dayanarak yorumlamak mümkündür. Hassa mimarları Eski İmaret çevresinde keşif yapmışlar ve yapıya sonradan eklenen kısımların yıkılmasını önermişlerdir¹⁰. Sultan da bu konuda pek duyarlıdır ve mimarbaşının dikkatini muh-

2 Ş.Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", "Tarih Araştırmaları Dergisi", A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, C.I sayı 1, Ankara 1963, s.163-178; Ş. Turan, "Mimar Sinan ve Hassa Mimarları Ocağı", "Tarih ve Toplum", 1988/56, s.9-11.

3 A.Refik, a.g.e., s.5,6,11,23-4,25-6,29,30,61,64-5,67,73.

4 aynı eser, 59,60.

5 aynı eser, 67.

6 A.Refik, "Mimar Sinan", İstanbul 1931, s.3-4.

7 aynı eser, s.19-20,24,26-7.

8 A.Refik, "Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı", s.29.

9 aynı eser, 20,45.

10 aynı eser, 20.

temelen benzer biçimde eklerle doldurulmuş durumda olan Zeyrek, Kalenderhane ve Ayasofya gibi başka anıtlara yöneltilir¹¹. Böylece Ayasofya için araştırma yapılır ve temizlemenin gerekli olduğu belirlenir¹². Ancak yapıyı saran gecekonduların yıkımı heyecan yaratır; itiraz sesleri yükselir. Yıkımdan zarar göreceklere göre, asıl yıkılması gereken, özde kâfirî bir yapı olan Ayasofya'dır. Ancak sultan bu konuda dirençlidir ve fermanı ile konuyu karara bağlar¹³.

II.Selim, İstanbul'un en görkemli Bizans yapısının korunması ve çevresinin eklerden arındırılmasıyla ilgili olarak aldığı bu kararı Şeriat'a ve mimarların görüşüne dayandırmıştır. Şehircilik tarihi açısından ilginç olan, bu temizlikle boşaltılan alanın daha sonraki tarihlerdeki kullanımınıdır. Sinan tarafından tasarlanan II.Selim türbesinden sonra, III. Murat ve III. Mehmet türbeleriyle Ayasofya'nın güney tarafı hiç de ferah olmayan bir biçimde doldurulmuştur. Aynı alan üzerinde yapılan temizleme ve yeniden kullanım kararları, Osmanlı başkentindeki kentsel tasarım kararlarının geçiciliğini çok iyi göstermektedir. Sürekli plan kararlarının yokluğu nedeniyle, sultanın iradesiyle kent dokusunda köklü değişiklikler yapmak mümkün olabiliyordu.

SİNAN'IN KENTSEL ÇEVRENİN OLUŞUMUNA KATKISI

Tarihi belgeler Sinan'ın yapım etkinliğinin hangi ayrıntılarıyla ilgilendiğini ve mimar-başı olarak sorumluluğunun boyutları hakkında değerli veriler sağlamaktadırlar. Sinan yalnız kentin günlük hizmetlerini yerine getirmekle kalmamış, büyüyen bir organizmanın gelecekteki gereksinimlerini karşılayabilecek projelerle de uğraşmıştır. Sinan'ın büyük

projelerinin çoğunun kişilerce kamu yararına gerçekleştirilmiş vakıf hizmetler olması bir rastlantı değildir. Bu hizmetlerin en önemlilerinden biri, İstanbul'a su getirilmesi projesidir. Kânûnî Sultan Süleyman İstanbul için iki su yolu yaptırmıştır¹⁴. Sinan'ın üzerinde 1554-1563 yılları arasında çalıştığı birinci proje, olağanüstü bir mühendislik ürünü olarak kabul edilen Kırkçeşme Suyolu'dur. Bu sistemin çeşmelerle gerçekleştirilen kentiçi dağıtımı, İstanbul kent yaşamına ayrı bir katkıdır. Yüzden fazla çeşme ile kentlinin suya kolayca ulaşabilmesi mümkün olmuştur. Mimar Sinan'ın suyla ilgili ikinci projesi Süleymaniye Külliyesi Suyolu'dur. Boyutları sınırlı olan bu hizmetten cami, medreseler, mektep, darülcürre, imaret, tabhane, hastahane ve hamama uzanan dağıtım ile külliye içindeki yaşam olumlu bir biçimde etkilenmiştir.

Osmanlılarda kentin gereksinimi olan eğitim, sağlık ve sosyal dayanışma hizmetleri de kişiler tarafından kurulan vakıflarla sağlanıyordu. Sultan ve ailesi, devlet erkânı, bilim adamları ve hayır yapmak isteyen kişilerin vakıflarıyla sosyal hizmet kurumları oluşturulmakta ve bakımları sağlanmaktaydı. Sinan'ın mimar olarak meslekî etkinliğinin büyük bir bölümü dinî ve din dışı eğitim, sağlık hizmetleri, misafirler ve bilim adamları, öğrenciler ve fakirlere barınma, yemek olanakları sağlayan ve "imaret" kavramı altında toplanan külliyeler yapmakla geçmiştir. Bu tür merkezlerin yapımı Selçuklulardan Osmanlılara geçen, yerleşik bir gelenektir. Sinan'ın bu konuda kaydettiği aşama, Fatih ve II. Bayezit dönemlerinin olgun tasarımları üzerine oturmaktadır.

Mimar Sinan'ın etkili olduğu diğer bir kamu hizmeti alanı köprü yapımı ve şehirlere-rasayollardaki konaklama yapılarıdır. Bu etkin-

11 aynı yer.

12 aynı eser, 22-24.

13 aynı yer.

14 K.Çeçen, "Süleymaniye Suyolları", İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 1986; K.Çeçen, "Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri", İstanbul 1988.

lik Osmanlı Devletinin ulaşım ağıyla yakından ilişkiliydi. Yapılan vakıflarla tüccarların, askeri birliklerin, hacıların yolculuklarının daha rahat ve güvenli olması için hizmetler getirilmiştir.

Sinan'ın köprü yapımı etkinliği daha çok İstanbul'dan Balkanlar'a giden yol üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu güzergâh üzerindeki Kaptıpaşası, Büyükçekmece, Silivri, Sokollu Mehmet Paşa, Sinanlı ve Mustafa Paşa köprüleri, Sinan'ın kamuya hizmet için verdiği emeklerini belgelemektedir.

Kervanların güvenliği ve konaklaması için şehirlerarası yollarda, menzillerde belirli hizmetler sunulmaktaydı. Konya Karapınar'da Sultaniye Külliyesi'nin kuruluşuyla ilgili belgelerde, kervanların arazi ve iklim koşulları nedeniyle karşılaştıkları zorluklar açıklanmaktadır¹⁵. Sinan, sultan ve vezirlerin girişimleriyle hepsi vakıf yapısı olan birçok menzil külliyesi tasarlamıştır. Şam'daki Süleymaniye, Lüleburgaz ve Payas'taki Sokollu külliyesi bu alandaki en önemli yapıtlar olarak nitelendirilebilirler.

MİMAR SİNAN'IN KÜLLİYE TASARIMLARI

Sinan'ın kentsel çevre düzenlemesine ilişkin görüşleri en iyi külliye tasarımlarından anlaşılabilir. Dinî ve sosyal merkezler olarak kurulan, irili ufaklı külliyelerin tümü vakıf yapılarıydı. Yaptıran kişinin olanaklarına göre boyutlandırılan projeler, vakfiyelerin sağladığı koruyucu statü sayesinde günümüze dek kimliklerini koruyabilmişlerdir. Kentlerdeki diğer yapılar ise, zaman içinde değişime uğramışlardır. Böylece Sinan tarafından tasarlanan külliyelerin genel strüktürleri ve bileşenleri üzerinde durarak, Sinan'ın kendisine sunulan alandaki kentsel sorunlara yaklaşımı konusundaki temel kavramlar ve kalıplar hakkında sonuçlara varmak mümkün olabilmektedir.

Konuya külliye'nin kentin genel etkisi içindeki yerini ele alarak başlamak ilginç olabilir. Külliye'nin kökeninde işlevsel ve simgesel istekler yatmaktadır. Vakıf sahipleri yaptırdıkları külliyeyle Allah rızası için hizmet sunmanın yanı sıra, sonsuza kadar adlarını, anılarını sürdürecektikler dikketeydiler. Böylece temel amaç İslâm dinine hizmet olduğunda, külliye'nin odağı camidir. Genel etkide diğer yapılar camiye göre anlamlı bir kademelenme gösterirler. Merkezdeki etkinlikle, çevreleyen öğeler arasındaki hiyerarşik ilişki, küllelere de yansımaktadır.

İstanbul, külliyelerin değişik açılardan algılanmasına olanak veren topoğrafyasıyla görsel arayışların çözümlenmesini mümkün kılmaktadır. Süleymaniye Haliç'ten, Galata sirtlarından, Topkapı Sarayı ve Zeyrek'ten farklı görünüşlerle algılanabilmektedir. Sinan için önemli olan, tek bakış yönüne dayalı bir etki yaratmak değildi. O, değişik açılardan kavranabilen bir dizi görüntünün tümel etkisini arıyordu. Yakın planda ise tümü birden algılamak olası değildir. Süleymaniye'de dış avluya giriş, câmi avlusunun anıtsal portalı, şadırvan ve câmi girişiyle tek eksen üzerinde gelişen bir akış şeması oluşturulmuştur. Câmiye güney yönünden yaklaşılırken de ara mekânlarda perdeleyen görüşler vardır. Önce Ayşe Kadın Sokağı'ndan caminin yan cephesi hafifçe kavranır. İki medrese arasındaki iç sokak sınırlı bir görüşe olanak verir. Tiryaki Çarşısı önüne ulaşıldığında ise aradaki dış avlu duvarlarına karşın, cami tüm haşmetiyle herşeye egemen oluverir.

Câmi dış avlu duvarlarıyla Evvel ve Sani medreseleri arasındaki dar, uzun meydan kişiyi İmarete doğru çekmektedir. İmaretle darüşşifa arasındaki dar, karanlık Yüksekoluk Sokağı kervansarayın ahır bölümüne giriş sağlamak ve yolcuları külliye'nin asıl katına yönlendirmektedir.

15 Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", "Vakıflar Dergisi", C.II, İstanbul 1974 (2. baskı), s.255-6.

Mimar Sinan külliyelerini uzak noktalardan görülebilecek; bir yerin, yerleşmenin simgesi olabilecek biçimde tasarlamıştır. Kente yaklaşan yolcular daha uzaktayken bu yapıları seçer, yaklaştıkça daha iyi kavrarlar. İstanbul'un 6.tepesinin en yüksek noktasına oturan Edirnekapı Mihrimah Sultan Külliyesi bu konuda güzel bir örnek oluşturmaktadır. Sultanların ordularıyla sefere çıkarken kenti terk ettikleri, karayoluyla İstanbul'a gelenlerin kente girdikleri kapının yanına yerleştirilen caminin kristal formunu, surdışından olduğu kadar, Lykos Vadisi'nin karşı yamaçlarından da gözlemek mümkün olmaktadır. Benzer etki arayışları muhtemelen Edirne Selimiye Külliyesi için de söz konusu olmuştur. Kentin yüksek bir noktası üzerine konumlandırılan cami, çevredeki arazinin değişik noktalarından bakışta hep silüete egemen bir konumdadır.

Şehirlerarası yollar üzerinde yapılan menzil külliyelerinde ise, tasarımın merkezinde kervansaray vardır. Daha uzakta iken far kedilen minaresiyle külliye, tehlikeli yollar üzerinde geçen zor bir günden sonra, dinlenme ve güvenlik umudu sunan dost bir işareti simgelemektedir.

PROGRAM

Külliyelerde sunulacak hizmetler vâkıflar tarafından kararlaştırılırdı. Vakfiyelerde külliye yapılarında sunulacak hizmetler ve görevli personel hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Külliye'nin boyutları ve kapsamı, vâkıfın maddî olanakları, inşaatın yapılacağı arsanın boyutları ve kentteki konumuyla yakından ilişkililiydi. Sınırsız sayılabilecek maddî olanağa sahip olan Kanunî Sultan Süleyman'ın İstanbul'daki külliyesi, döneminin hemen her türlü dinî ve sosyal yapı türünü içeren bir programa sahipti. Daha mütevazî külliyelerin sunduğu hizmetler ise kısıtlıdır. Vâkıfın veya vakfın olanakları elverdiğinde, külliye yapım

sırasında, ya da daha sonra gerekli görülen binalar eklenebilmekteydi¹⁶.

Kent içi külliyelerinde câmi, mektep veya medreseden oluşan program en sık görülen birleşimdir. Dinî eğitim, kent içi külliyelerinin sunduğu hizmetlerin temel taşlarından biriydi. Bu külliyelerde darüşşifa, tekke, tabhane, çeşme, türbe, hamam ve dükkân gibi konuları da görebilmekteyiz.

Menzil külliyelerinin programları daha farklıdır. Planın nüvesini konaklama ve ticari etkinlik oluşturmaktadır. Menzillerde yaşayan nüfus kentlere oranla daha az olduğundan, camiler küçük boyutta tutulmakta; en güçlü kütle ifadesi kervansarayla ortaya konulmaktadır. İmaret ve hamam yapıları menzil külliyelerinin temel bileşenleri arasında yer alıyorlardı. Buna karşılık, medrese programa dahil değildi. Darüşşifa ve türbe yapılarına da yer verilmiyordu.

Bazı külliyelerde kent içi ve menzil külliyesi özellikleri birleştirilmiştir. Bunlar genellikle kentin dış sınırlarında yer almaktaydılar. İstanbul Üsküdar'da Atik Valide, Lüleburgaz'da Sokollu Mehmet Paşa Külliyesi'nde sözü edilen melez özellikler gözlenebilmektedir. İstanbul'da Şehzâde ve Süleymaniye Külliyesi'nde misafirlerin ağırlanması için tabhaneler, hayvanların barındırılması için ayrı ahırlar yapılmıştır. Her iki sultan külliyesinde de kervansaray işlevinin iki bölüme ayrılmasıyla menzillerdekinden farklı bir mimari düzenlemeye gidilmiştir.

Yaşamının son yıllarına doğru Mimar Sinan medrese çevresinde gelişen küçük külliye tipini geliştirmiştir. Üsküdar Şemsi Paşa ve Eyüp Sokollu Külliyesi bu türün ilginç örnekleridir. Sokollu Külliyesi'nde program darülkurra, medrese ve vâkıfın türbesinden oluşmaktadır. Külliye yapılarının birbirleriyle ve buldukları yerle simgesel ilişkileri çok açık-

tır. Cami-i Kebir Caddesi üzerinde bulunan Sokollu Mehmet Paşa Türbesi, Eyüp Camii ve türbesiyle karşı karşıyadır. Giriş yönünde ise medresenin dershanesine bir revakla bağlıdır. Böylece türbede yatan paşa ve ailesinin ruhu bir yandan Eyüp Sultan'ın kutsal toprağında bulunarak onun manevi varlığına yakınlıktan nasibini alırken, diğer taraftan medrese ve darülkurrada okunan Kur'an'ın sevabıyla huzur bulmaktadır.

YER SEÇİMİ

Külliyeye yapımı için yer seçiminde değişik etmenler rol oynuyordu. Boş alan bulunması bir etkendi, ancak Süleymaniye ve Selimiye gibi sultan külliyelerinin yapımı için kamulaştırmaya da başvurulmuştur¹⁷. 16. yüzyılda Osmanlı kentlerinin nüfusları artıyordu; yeni külliyelerin bir bölümü de bu gelişimin bir parçasıydı. Şam'da veya İstanbul'da, eski kentlerin varoşlarında yeni külliyeler yapılmaktaydı. Şam Süleymaniye Külliyesi, kent surlarının dışına, Baraka nehrinin karşı yakasına, eski kentin rekreasyon alanı üzerine yapılmıştır. İstanbul'daki Atık Valide Külliyesi, Üsküdar'ın yeni iskâna açıldığı "Yeni Mahalle"¹⁸ olarak anılmasından anlaşılan bir yöresinde kurulmuştur.

Önemli külliyelerin yerlerinin seçimi nasıl yapıyordu? Mimar Sinan sultan ve vezirlere belirli seçenekler mi sunuyordu, yoksa yaptıran kişi yeri belirleyip Sinan'dan oraya uygun bir tasarım yapmasını mı istiyordu? Bu konuda kesin verilere sahip değiliz. Tezkiretü'l-Bünyan'da Şehzâde, Süleymaniye ve Selimiye camileri'nin yer seçimiyle ilgili değinmeler vardır. Tezkiretü'l-Bünyan'a göre Şehzâde Câmii'nin

Eski Yeniçeri Odaları'nın yakınında yapılmasını Kanuni emretmiştir¹⁹. Süleymaniye Câmii için yer belirlenmesinde ise Safî suskundur. Edirne Selimiye Camii konusunda daha ayrıntılı bilgi verilmiştir. Yazara göre, II.Selim'in Edirne'ye olan sevgisi, yaptıracığı anıtsal câmi için bu kenti seçmesini etkilemiştir²⁰. Selimiye Risalesi yazarı ise sultanın rüyasında Hz.Muhammed'i gördüğünü ve yer seçiminin peygamberin önerisiyle belirlendiğini rivayet etmektedir²¹.

İster sultan, ister mimar tarafından seçilmiş olsun, Süleymaniye ve Selimiye külliyesi'nin konumları bir rastlantı ile açıklanacak gibi iddiasız yerler değildir. Kentin genel görünümüne katkıları, üzerinde titizlikle durularak seçildiklerinin kanıtı sayılabilir.

Balkanlara ve Anadolu'ya giden kervan yolları üzerinde bulunan küçük köylerde, yolcuların barındırılması ve güvenliği için kervansaraylara gerek duyuluyordu. Böylece Trakya yolu üzerindeki Büyükçekmece, Büyük Karıştıran, Lüleburgaz ve Havsa'da; Anadolu'da Ilgın, Karapınar ve Payas'ta külliyeler kurulmuştur. Düz araziler üzerine yapılan bu külliyelerin çoğunda yoğun bir program vardır. Kent içi arsalarının kısıtlamalarından kurtulan Sinan, menzil külliyelerinde yapıları dik açılı düzende yerleştirmeyi yeğlemiştir.

Büyük külliyelerin içinde dolaşan insanları belli noktalara yönlendirmek için Mimar Sinan bazı mimarî işaret ve simgelerden yararlanmıştır. Bu amaçla belirli eksenler üzerine kubbeli giriş, çeşme, yükseltilmiş derslane ve dua kubbesi gibi öğeler yerleştirdiğini gözlüyoruz. Şam ve İstanbul Süleymaniye Külliyesi'nde, Lüleburgaz Sokollu Külliyesi'nde benzer

17 Barkan "Süleymaniye...", s.202-3; M.T. Gökbilgin, "Edirne", İA, Cüz 30, İstanbul 1977, s. 123; Z. Sönmez, Mimar Sinan ile İlgili Tarihi YazmalarBelgeler, MSÜ İstanbul 1988, s. 129..

18 T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, "Nurbanu Sultan Vakfiyesi", Türkçe transkripsiyonu (yayınlanmamış), s.1.

19 "Tezkiretü'l-Bünyan" (ed.Ahmet Cevdet), İstanbul 1315, s.45.

20 aynı eser, 71.

21 Sönmez, a.g.e. s.103.

ögeler yinelenmiştir.

Sinan, külliyelerin avlularından yakın çevrelerinin ve kentin diğer bölgelerinin algılanmasına olanak veren, doğanın güzelliğini kent tasarımıyla kaynaştıran, kenti kentlilere sevdiren, duyumsayarak yaşatan vista noktaları tasarlamıştır. Süleymaniye dış avlusundan Haliç ve Boğaz'a doğru²², Üsküdar Şemsi Paşa veya Mihrimah Sultan Câmii'nden tarihî yarımada ve Avrupa yakasına doğru yönelen bakışlarla zengin bir İstanbul'a bakış repertuarı oluşmaktadır.

YÖNELME

Külliyenin yapılış nedeni dinî amaca yönelik olduğunda, diğer yapılar da cami gibi kibleye doğru yönelebiliyorlardı. Kısıtlı aralarda ise, külliye bileşenleri belirli bir düzene bağlanmadan yerleştirilmişlerdir. Sokak doğrultusu, topoğrafya ya da her ikisi yapıların konumlarının belirlenmesini etkilemiştir. Silivrikapı'daki Hadım İbrahim Paşa ve Topkapı Kara Ahmet Paşa külliyelerinde avlu duvarlarının biçimlenmesi, mevcut sokak dokusuna göre gerçekleştirilmiştir. Manisa Muradiye Külliyesinde, câmi ve onunla aynı avluyu paylaşan 1.medrese²³ kibleye yönelirken, ikinci medrese ve imaret camiiye göre farklı açılarla yerleştirilmişlerdir. Mevcut kent dokusunun, belirli bir yönelme göstermesi istenen külliye dokusuyla uyumu başka bir yolla çözümlenmeye çalışılmıştır. Avluyu sınırlandıran veya külliye yapılarının dış cidarlarını oluşturan duvarlar, mevcut sokak dokusuna bağlı olarak biçimlenmiş, fakat tasarım içinde kibleye yönelmiştir.

Sinan'ın serbestçe davranabildiği külliye düzenlemelerini küçük kentler ya da menzillerde görmekteyiz. Hemen hemen düz sayılabilecek arsalar üzerinde kurulan bu külliyelerde, genel yerleşme planı kible ve ona dik yönleri e-

sas alan dik açılı bir sistem üzerine oturmaktadır. İç düzenlemenin belkemiğini oluşturan ana arterlerle, külliye'nin çevre yerleşmeyle ve kendi bileşenleri arasındaki ilişkiler ağı net bir biçimde çözümlenmiştir.

TOPOĞRAFYA VE BİÇİM

İstanbul, Edirne, Tekirdağ ve Manisa gibi topoğrafyaları güçlü olan kentlerde, arazi külliye planlamasını adeta dikte etmiştir. Süleymaniye'de cami ile topoğrafya arasındaki bağlantı, külliye'nin ana eksenini tesviye eğrisine oturtularak sağlanmıştır. Daha alçak olan medrese ve diğer yapılar, cepheleri ve kubbeleriyle yamacın eğimine uyan bir biçimde yerleştirilerek bir kademelenme etkisi elde edilmiştir. Bu etki külliye'nin Haliç yönünde yer alan basamaklı medreselerin varlığıyla daha güçlüdür. Çevre dokusunun büyük ölçüde değişmesine karşın, benzer gözlemler Edirne Selimiye Külliyesi için de geçerlidir. Osmanlı Edirnesinin ticari merkezinin doruğunda yükselen camiden çevredeki kent birimlerinin ölçeğine geçişte, kible yönüne yerleştirilen darülhadis ve darülkurra, güneybatıda ise arasta yapısından yararlanılmıştır.

Üsküdar Mihrimah Sultan ve Manisa Muradiye külliye'leri dik yamaçlarda yer aldıkları için oldukça dar şeritler biçiminde olan arsalar üzerine yapılmışlardır. Bu yerleşim türü yakın mesafeden bakılması nedeniyle caminin ön görünüşünün basık etkimesine neden olmaktadır. Sırtını yamaca dayayan bu iki cami'de de Sinan'ın üç yarım kubbeli strüktür düzenini kullanarak giriş cephesinde kubbe kemerini açığa çıkarmasının bir nedeni cephe etkisini güçlendirme kaygısı olabilir. Manisa Muradiye Camii'nde kubbeyi taşıyan ana kemer plastik bir işlemlerle cepheye katılarak bu görsel sakinca bir ölçüde azaltılmıştır. Yamaç yerleşimlerinin ilginç olan yönü ise, gerideki

22 "Evliya Çelebi Seyahatnamesi" (ed.Z.Danişman), K.1, İstanbul 1969, s.160-1.

23 Bu yapı yıkılmıştır. Eski bir fotoğrafı için bkz.R.Riefstahl, "Turkish Architecture in Southwestern Anatolia", Cambridge-Massachusetts 1931, Res.22.

yüksek noktalardan yapının etkileyici çatı görünüşleri sunmasıdır. Bilindiği gibi, antik dönem ve ortaçağda Manisa kenti Sypilus dağının yukarı bölümünde yer alıyordu. Osmanlı egemenliğine girdikten sonra kent yamacın alt bölümüne, ovaya doğru yayılmıştır. Böylece Hatuniye, Muradiye gibi Osmanlı külliyesi ortaçağ kentinin yüksek noktalarda yer alan bölümlerinden kuşbakışı izlenebilmektedir.

MİMARİ DÜZENLEME

Osmanlı külliyelerinde mimari düzen ilkeleri konusu araştırıldığında kesin kuralların varlığını ortaya koyan veriler elde edilememektedir. Mimar Sinan birçok tasarımda medrese ile aynı avluyu paylaşan cami düzenini kullanmıştır. Camiyle aynı avluyu paylaşan imaret, tekke, kervansaray uygulamaları da vardır. Sinan Fatih Külliyesi'nde ortaya konulan çifte medrese motifini, Süleymaniye'de olduğu gibi yanyana simetrik olarak tasarlamış ya da Zal Mahmut Paşa Medreseleri'nde olduğu gibi iki farklı düzleme yerleştirmiştir. Bir külliye içinde yer alan yapının konumuna bakarak ya da yanındaki binalarla ilişkilerine dayanarak ne olduğunu kestirmek her zaman mümkün olmamaktadır. Değişikliğe uğrayan ya da kısmen yıkılmış külliyelerde mevcut kalıntıların kimliğini belirlemek zor, hatta olanaksızdır.

Grafik ve mimarî veri eksikliği nedeniyle bazı külliye tasarımlarının restitüsyonu da sorun yaratmaktadır. Her ikisi de menzil külliyesi olan Havsa Sokollu ya da Karapınar Sultaniye külliyelerinde bazı ilişkileri çözmek, bugünkü verilerle olanaksız gözükmektedir. Havsa'da câmi, dua kubbesi ve çifte hamamın bir bölümü ayakta²⁴. Kervansarayın hamam ve dükkan dizisiyle ilişkileri belki kazı yapılarak belirlenebilir. Karapınar Sultaniye Külliye-

si'nde ise cami ve hamam tümüyle korunmuşlardır. Ayrıca çifte kervansarayın kalıntısı ve tabhanenin bir bölümü olarak tanımlanabilecek bölümler mevcuttur. Tapu kayıtlarına göre, II. Selim bir cami, bir imaret bir kervansaray, bir hamam, otuzdokuz dükkan ve iki yel değirmeni yaptırmıştır²⁵. 55 km uzaktan yerleşmeye su getirilerek gene sultan tarafından yaptırılan çeşmelerden akıtılmıştır²⁶. Cami girişi üzerindeki kitabeye göre külliye 1263 H./1847 de onarım geçirmiştir. Bugün külliye'nin bazı öğeleri yok olmuş; külliye sınırları daraltılmış; mevcut yapıların çevresine yeni yapılar sokulmuştur. Çevrede çocuk bahçesi ve yol inşaatı için yapılan kazılar sırasında külliye'ye ait bazı kalıntılar görülmüş fakat herhangi bir belgeleme yapılmamıştır. Bu çalışmalara katılan Belediye görevlilerinin anlattıklarına dayanarak bir restitüsyon önerisi geliştirilmeğe çalışılmıştır.

Sultaniye Külliyesi'nin yapımından önce aynı yerde yalnız bir köy olması külliye'nin kentsel dinamizm kazandıran gücü açısından anlamlıdır. Külliye'nin yapımından sonra Karapınar Köyü bir ilçenin sahip olması uygun görülen kentsel donatılara kavuşmuş ve Konya-Adana yolu üzerinde seyahat edenlere ve yerli halka 16. yüzyıl için iyi sayılabilecek konfor koşullarını sağlayan bir merkez olmuştur.

SONUÇ

Mimar Sinan'ın şehircilik alanındaki etkinliği, mevcut kentleri geliştiren, yenilerinin nüvesini oluşturan külliye'nin yapımıyla sınırlı kalmıştır. Ser Mimarân-ı Hassa olarak görev yaptığı 50 yıl içinde Sinan kentlerdeki günlük yaşamın ve ana yollar üzerindeki ulaşım ve ko-

24 T.Reyhanlı, A.Altun, "Edirne Havsa'da Sokollu (veya Kasım Paşa) Külliyesi, "İÜ Edebiyat F.Sanat Tarihi Enstitüsü Yıllığı", VI, 1974-5, İstanbul 1976, s.667-88.

25 S.Eyice, "Sultaniye Karapınar'a Dair", "İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi", Mart 1965, C.XV, sayı 20, İstanbul 1965, s.124-5.

26 İ.Gündüz, "Bütün Yönleriyle Karapınar", Konya 1980, s.169-170.

naklama koşullarının iyileştirilmesine katkıda bulunmuştur.

Sinan en yoğun hizmeti İstanbul kentine vermiş; Kırkçeşme yollarına ek olarak üç sultan külliyesi, birçok vezir ve daha küçük boyutlu külliyeyle 16. yüzyıl İstanbul'undan günümüze ulaşan dokunun özünü inşa etmiştir.

Sinan'ın çalışmalarını ancak bugüne ulaşan etkinliklerinin niteliğiyle değerlendirebilmekteyiz. Eserlerinin toplam listesi yanında oldukça azalmış olan bu mirasın daha fazla kayıp vermemesi için belgeleme ve restorasyon çalışmalarına hız verilmesi gerekmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bu konuda duyarlı ve titiz çalışmalarını umutla bekliyor ve yürekten destekliyoruz.